Quant a l'editorial Afers, valenciana, té una llarga i bona trajectòria amb publicacions sobre temes molt diversos, sempre amb especial atenció a les terres dels Països Catalans. Publicat el 2019, aquest és el volum 93 de la col·lecció «Recerca i Pensament».

L'edició del llibre és també molt encertada. El suggeridor títol i l'esplèndid retaule *El pas del mar Roig* de Jaume Huguet, del segle xv, que conformen el disseny de la portada, ens conviden a una lectura àgil mercès a un text narratiu clar, gairebé literari. A banda del text, s'inclou un plànol de la jueria de València (p. 280) i dues taules (p. 286-288), tot al mateix capítol, que ens ajuden a posar-nos en context. Els documents que s'aporten estan molt ben triats. Pel que fa a les notes, es fan servir no només per a citar, sinó també per a explicar i ampliar sense que el text principal perdi el fil del relat.

En resum, malgrat que l'autor se'ns presenta com un historiador no expert en jueus («ni era ni soc cap especialista en jueus», p. 12 del pròleg), aquest llibre suposa una aportació sòlida i necessària a la historiografia sobre el judaisme als Països Catalans. Per acabar amb unes paraules de Garcia-Oliver: «Conèixer i saber dels altres és conèixer i saber una mica de nosaltres mateixos. I més si aquests altres ens concerneixen més del que en un principi estaríem disposats a acceptar» (p. 19).

Imma Ollich i Castanyer
Universitat de Barcelona
imma.ollich@ub.edu

Irene Llop i Jordana
Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya
irene.llop@uvic.cat

Xavier Pons Casacuberta. *La societat jueva conversa a la Barcelona baixmedieval, 1391-1440*. Barcelona: Fundació Noguera, 2021. 415 p.; 23,5 cm. ISBN 978-84-1303-231-3. (Estudis; 83)

Xavier Pons Casacuberta ens ofereix una primera síntesi sobre la minoria religiosa jueva i la recent societat conversa barceloneses entre els anys 1391, any de la quasi destrucció del call de Barcelona, i 1440, el darrer any en què, segons l'autor, apareix l'adjectiu *conversus* als documents, és a dir, un total de cinquanta anys. Es tracta de la publicació quasi fil per randa de la seva tesi doctoral, llegida a la Universitat de Barcelona (2015), amb la diferència fona-

mental que els dos-cents vint-i-sis documents de l'«Apèndix I» de la tesi han estat reduïts en la publicació a només cinquanta-cinc, per raons òbvies. L'autor obtingué la XIV Beca Ramon Noguera per confeccionar el present estudi.

El treball, portat a terme fonamentalment a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), palesa la gran importància de la documentació notarial per a l'estudi de la vida quotidiana dels jueus i dels conversos barcelonins —una importància ja destacada d'antuvi—, així com també per als altres ciutadans i habitants de Barcelona. Les notícies proporcionades pels fons notarials ens ofereixen dades d'un valor inestimable sobre la vida quotidiana de la població jueva i la conversa aquí considerada, les activitats que desenvolupen i les seves relacions amb els cristians. L'ús de notaries cristianes per part dels jueus es dona arreu, ja que eren complementàries a les escrivanies de les aljames i els donaven seguretat en els contractes fets amb els cristians.

L'anàlisi s'inicia amb el «Sumari» de continguts o índex general de la investigació efectuada, que es concreta en un estudi de sis capítols, les conclusions, dos apèndixs documentals, la llista dels notaris de l'AHPB consultats, la bibliografia pertinent, tant general com específica, i l'índex onomàstic de jueus i conversos barcelonesos citats en el treball, tot això precedit dels agraïments, la introducció de l'autor i l'estat de la qüestió del tema de la investigació en el moment d'iniciar l'estudi.

En la «Introducció», Pons ens indica l'objectiu del seu treball: estudiar en profunditat la societat conversa barcelonesa en tots els seus aspectes, i les relacions entre els conversos i la resta de la societat. Aquest interès és motivat per la necessitat d'una recerca en aquest sentit anunciada per Josep Hernando i Delgado (*Anuario de Estudios Medievales*, 37 [2007], p. 189).

A «Estat de la qüestió» posa de manifest els estudis duts a terme sobre aquest assumpte des del seu inici, a finals del segle xix i principis del xx, fins a l'actualitat, i palesa que la major part de notícies sobre conversos barcelonins la trobem en articles de revista i congressos. Cita la llista nominativa d'Isidore Loeb com a punt de partida de l'interès pels conversos barcelonins, sense esmentar, però, que fou publicada molt abans per Andreu Balaguer i Merino a *La Veu del Montserrat* (1881), i els articles de Francesc Carreras i Candi i de Josep Hernando i Delgado al respecte.

L'apartat dedicat a «Fonts i metodologia» defineix l'estudi com un exemple de caràcter microhistòric. A més de les recerques a l'AHPB, també n'ha portat a terme a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA) i als arxius eclesiàstics Capitular (ACB) i Diocesà (ADB) de Barcelona. Així mateix, ha consultat sumàriament l'arxiu de la par-

ròquia dels Sants Just i Pastor, que, encara que no ho esmenta aquí, és objecte de l'«Apèndix II». Cita les sèries examinades de cadascun d'ells de manera genèrica, sense especificar-ne les unitats arxivístiques concretes ni les dates extremes. No obstant això, hem de remarcar que, pel que fa a l'AHPB, això queda esmenat per la llista de notaris consultats en aquest arxiu del final del llibre. Volem assenyalar que en aquest darrer arxiu, l'autor diu que ha consultat els notaris més significatius o més destacats del període, dada força subjectiva si no va acompanyada d'altres raons.

A continuació, inicia la redacció del treball pròpiament dit en els capítols següents:

El primer, «El trencament de la convivència i les conversions en massa», fa un recorregut per la relació dels jueus amb la societat cristiana des dels primers temps de la reconquesta fent especial menció del regnat de Jaume I, les causes de l'avalot i les seves conseqüències, juntament amb les prèdiques de sant Vicenç Ferrer i la Disputa de Tortosa (1415). En una part, està basat en un article precedent del mateix autor: «La Comissió creada pel rei Joan I i la reina Violant a partir dels pogroms contra els jueus de 1391. Espoliació del capital i patrimoni dels jueus conversos» (*Acta Historica et Archaelogica Mediaevalia*, 30 [2010], p. 119-152), el qual no cita en cap moment.

El segon capítol, «Jueus conversos: hàbitat i espai dins la ciutat de Barcelona», com el primer, ha estat tractat abans en un article: «La cristianització dels calls de Barcelona arran dels avalots de 1391 i la seva integració a la resta de la ciutat», inclòs en les actes del XII Congrés d'Història de Barcelona, celebrat el 2011 (Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat, 2011) i publicat també en resum en una revista (*Barcelona. Quaderns d'Història*, 20 [2017], p. 263), que tampoc cita. Conclou que, per les càrregues econòmiques que han de suportar, pocs conversos poden continuar residint al call Major i es van desplaçant progressivament a l'antic call Menor, també conegut com de n'Àngela i d'en Sanaüja, i també es reuneixen en petits grups en altres indrets no gaire lluny dels antics calls.

El capítol dedicat a «Família i vida quotidiana» evidencia l'existència de jueus a Barcelona després de l'avalot fins a assolir el privilegi perpetu d'Alfons IV (1424) de no haver-hi mai més aljama, tracta de la incidència de lleis i normes en la separació entre jueus i conversos, dels problemes derivats de la conversió de només un dels membres del matrimoni i de les afectacions jurídiques que comportava, compara la família jueva amb la conversa i conclou que, amb poques excepcions, la família conversa és patriarcal i essencialment nuclear, és a dir, favorable a la convivència del matrimoni i els fills

comuns. Palesa que, malgrat prohibicions i inconvenients, les famílies dels jueus i dels conversos de primera generació continuen mantenint la relació; els conversos mantenen els lligams professionals amb jueus i cristians, i entre els conversos l'endogàmia és usual i motivada per relacions professionals, econòmiques i de classe.

Segueix l'estudi amb el capítol «Els conversos en el teixit professional barceloní», el qual resol que els conversos continuen desenvolupant les mateixes professions en què estaven especialitzats abans del seu bateig sense cap entrebanc per part dels cristians, excepte en el cas d'àmbits en els quals els feien una clara competència, com era en alguns oficis del gremi tèxtil, al qual es dedicaven molts conversos. La major part eren artesans del dit gremi, d'on sobresurten els que treballaven la seda i també sastres i pellers. Excel·lien en el treball del corall i també com a dauers i llibreters. En el món del comerç, principalment eren corredors de diferents productes i també mercaders. Assenyalem que sempre considera els pellers com a treballadors de la pell, i que, encara que potser en alguns casos fos així, generalment els pellers eren els qui confeccionaven roba sense prendre les mides del possible usuari i dominaven el mercat de compravenda de teixits de segona mà. Els metges conversos (físics, mestres en medicina) i els cirurgians (barbers) continuaren gaudint de gran prestigi. També hi trobem argenters, sabaters, torners, etc., i altres oficis indispensables en la vida ordinària de qualsevol societat.

El capítol dedicat al «Comerç i finances dels conversos barcelonins» posa en relleu la intervenció dels conversos en el comerç marítim mitjançant comandes i en el mercat financer a curt termini, mentre que el mercat a llarg termini (censals i violaris) quedava en mans d'un petit grup de conversos de gran capacitat econòmica.

Finalitza amb «Els conversos i la religió cristiana», on s'evidencia el poc coneixement de la religió cristiana que tenien els conversos de jueu, obligats a batejar-se per salvar la seva vida en el seu sentit més ampli en moments molt convulsos, i les dificultats per adaptar-se a la nova religió degut a aquesta quasi nul·la preparació, en contraposició amb la religió jueva, que regulava minuciosament tots els aspectes i els costums de la seva vida quotidiana. Fa especial menció d'aquells que varen entrar a formar part del clergat.

Cal esmentar, així mateix, que l'estudi de Xavier Pons també conté deu taules recopilatòries de diferents aspectes relatius als jueus conversos i quinze gràfics en el mateix sentit, intercalats en els llocs que l'autor considera més adients.

A continuació, a les «Conclusions», fa referència al seu treball com un punt de partida per a futures investigacions sobre la matèria, i, en aquest sentit, la síntesi que porta a terme juntament amb algunes noves aportacions fan que assoleixi el seu objectiu.

El llibre disposa de dos apèndixs: «Apèndix documental I», que és el catàleg dels documents en què recolza la investigació. Els regests hi estan ordenats cronològicament (1391-1445), però en la major part es dona la transcripció sencera del document. Ja hem dit que, en aquesta publicació, els regests es redueixen a cinquanta-cinc. L'últim document de l'apèndix excedeix el període estudiat (1445), però es tracta d'un testament que dona referències sobre persones vivents en l'interval de temps analitzat. La major part dels regests ho són de l'AHPB, encara que n'hi ha sis de l'AHCB (sèries: Obreria, Llibres del Consell, Lletres closes), dos de l'ACA (registres de Cancelleria) i un de l'ADB (registres de comuns).

El gruix de la documentació registrada procedeix de llibres comuns dels notaris (manuals pròpiament dits, capbreus, registres), però també n'hi trobem de provinents de llibres especials (llibre de testaments, llibres, manuals o capbreus de vendes en general, vendes específiques d'establiments, de comandes, de comandes de viatge, de comandes marítimes). La redacció dels regests està feta en l'estil directe, seguint les recomanacions del Consell Superior d'Investigacions Científiques (1944) i de la Comissió Internacional de Diplomàtica. No hi estan representats tots els anys que comprèn l'estudi, ja que no hi ha cap referència dels anys següents: 1395, 1408, 1409, 1412-1414, 1420, 1425-1438 i 1443-1444.

L'«Apèndix documental II. Llibres d'òbits» és el resultat de la consulta d'aquests llibres del fons de l'arxiu de la comunitat de preveres de la parròquia dels Sants Just i Pastor (1390-1410), que li proporcionen trenta-quatre notícies sobre decessos de conversos (llibres 2 i 4-7, corresponents als anys 1390, 1399, 1401, 1402 i 1410).

A continuació, la «Llista de notaris de l'AHPB» emprada en aquesta investigació especifica els notaris en ordre alfabètic i els manuals i/o llibres concrets consultats de cadascun d'ells. L'autor ha consultat al voltant de cent noranta-tres llibres notarials corresponents a setanta-un notaris del període cronològic estudiat.

La «Bibliografia» emprada és correcta, però crida l'atenció el desconeixement de la tesi d'Ivana Stojak relativa als seders de Barcelona —atès que és un ofici desenvolupat quasi exclusivament primer per jueus i després pels conversos—, consultable a la plataforma de tesis de la UB (Ivana Stojak, *La sederia*

a Barcelona al segle XV, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, 2013). Tampoc no consulta el catàleg de la sèrie factícia de pergamins de l'AHCB (2005-2013), on consten dades que li haurien estat útils, tenint en compte que ha cercat en altres sèries d'aquest arxiu.

Respecte a l'«Índex onomàstic de jueus i conversos» integrat, empra la lletra cursiva per als jueus i la rodona per als conversos, cosa que visualment ja és una eina de diferenciació entre ambdós col·lectius, però no segueix aquest criteri sistemàticament. A més a més, i això és important, alfabetitza els conversos pel nom de pila, cosa que no és correcta de cap manera. Els conversos, en batejar-se, prenen noms cristians, això és, nom i cognom, i per tant s'han d'alfabetitzar com sempre es fa en els cristians, és a dir, pel cognom o llinatge, ja que els noms de família faciliten la recerca. Respecte a les dones que apareixen en els documents, les alfabetitza només pel nom, però generalment són esmentades com a «filla de» o «muller de» i, de vegades, amb el cognom del pare o del marit feminitzat. Així, doncs, és amb el nom del llinatge corresponent com s'han d'alfabetitzar, ja que així se les coneixia en aquella època. Així mateix, no hi ha una remissió sistemàtica dels noms jueus al nom que prenen com a conversos i viceversa, i no sempre unifica les grafies dels cognoms. Així, podem trobar: Tranxer i Trinxer, Coví i Toví, Taroç i Teroç, Rinoch i Rinioch.

Hi trobem a faltar un índex dels topònims, important al nostre parer, pel fet que Barcelona era un pol d'atracció econòmic en general i podríem dir-ne social per als jueus conversos d'altres indrets, ja que era un lloc adient per a traslladar-se des de les respectives aljames quan es convertien al cristianisme per tal de ser reconeguts només com a cristians. Aquest índex es podria haver integrat en el general de jueus i conversos utilitzant un altre tipus de lletra i afegint la paraula *topònims* al títol de l'índex.

Ja hem dit que el llibre és la publicació de la tesi doctoral, però sense una revisió acurada. Per exemple, a les pàgines 116 i 117, notes 64-66, fa referència a documents que no apareixen en els apèndixs documentals (doc. 98, 99 i 123). Cal esmentar també que cada capítol és considerat de manera independent i que cadascun té una numeració pròpia de les notes a peu de pàgina, cosa que pot donar lloc a confusió en les citacions. Les esmenes que s'hi poden fer es deuen, sens dubte, a la pressa per acabar la tesi en el termini indicat, i la manca de revisió o la revisió molt sumària també es deu, ben segur, a les peculiars circumstàncies de l'any en què s'ha publicat aquesta tesi.

Pons ha acomplert una tasca de recerca sempre feixuga, de compilació de dades i de síntesi, i el resultat és un punt de partida per a ulteriors investigacions sobre l'existència i el desenvolupament dels conversos barcelonesos.

Maria Cinta Mañé Mas
Arxivera jubilada de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
Membre de la Societat Catalana d'Estudis Hebraics
cmanemas@gmail.com